

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ III

АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА
ПЕРЕДМОВИ

ІСТОРІЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ, СПИСАНА СИЛУЯНОМ МУЖИЛІВСЬКИМ В ЛЮТИМ 1649 р.

Коли в 1880 рр. в Московському архіві юстиції почали розбирати і описувати відділ “Сибірського приказу”, під проводом звісного на сім полі і заслуженого архівіста Мик[оли] Мик[олайовича] Оглобліна*, в сім величезнім архіві знайшлося багато цінного матеріалу до історії України, котрого не могли здогадуватися там і шукати в сій величезній масі сибірського матеріалу дослідники української історії. Між іншим знайшлися там цілі “стовбці”, що заблукали туди з “Малоросійського приказу” (вони вчислені в “Обозрении столбцов и книг Сибирского приказа” Оглобліна, т. I, с. 273—276) і між ними акти перших дипломатичних місій, якими обмінялися в 1649 р. правительство українське і правительство московське. Молодий московський архівіст Ол[ександр] Востоков познайомив тоді наукові круги з сими актами в статті своїй “Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой”, надрукованій в “Киев[ской] старине” 1887 р. в кн. VIII*. Переповідаючи в ній цікавіші матеріали, які містилися в збережених актах сих місій Силуяна Мужилівського, висланого Хмельницьким в Москву в січні 1649 р., і Григ[орія] Унковського, висланого потім з Мужилівським до Хмельницького, Востоков навів записку, подану Мужилівським цареві на авдiєнції 4 лютого, з такою заміткою: “К сожалению дурной перевод делает очень трудным чтение его, подлинный же текст совсем почти недоступен для понимания его” (ст. 726). Звертаючись до тексту чи парафрази сеї записки, поданої Востоковим, не раз справді приходилося надибати вирази, які викликали певні сумніви, а тим часом згадка його про оригінал, “майже неприступний для розуміння”, не могла не інтригувати своєю загальністю. Тому я постановив при першій нагоді познайомитися з оригінальними актами обох місій, і особливо з запискою, поданою Мужилівським, що містила в собі коротку історію повстання Хмельницького. Працюючи в Москві в падолисті минулого року, я й здійснив сей замір, присвятивши цілий тиждень сій записці.

Акты посольства Мужилівського, переговори з ним і з патр[іархом] Паісієм, з котрим приїхав Мужилівський в офіційній ролі його провідника, містяться в так званих “розбитых столбцах сибирского приказа” Архіву юстиції №№ 273—283 (№№ 273—275, 277—281 і 283 містять один звиток, присвячений Мужилівському, — “Посольство малорусского полковника Силуяна Мужилового”, а № 282 і 284—287 — другий, присвячений “Распросным рѣчам” патр[іарха] Паісія); тут містяться московські протоколи з посольства Мужилівського, ріжна кореспонденція з приводу його, оригінальні листи Мужилівського і “списки” — московські уря-

дові переклади їх. Між ними міститься і записка Мужилівського, яку він мав під час авдієнції, “написав положити под ноги его царского величества”: маємо тут її в оригіналі і в московськiм урядовiм перекладі, що має заголовок “Список з листа з белоруского писма, что прислал въ посолской приказ запорожской полковникъ Силуян Мужиловской в нынешнем во РНЗ году Феврала в 7 день”. З сього “списка”, а властиво перекладу, зробленого в посольськiм приказі, і видав записку пок[ійний] Востоков, без значніших відмін, тільки відкинувши вступні і кінцеві фрази та підправивши правопис і граматику сього перекладу. Оригінал, очевидно, відстрашив його — не так, мабуть, своєю незрозумілістю, бо писаний досить виразним письмом, — хіба, може, покійний не був ще тоді призвичаєний до українського письма — як тим жалісним станом, в яким він до нас дійшов.

Діло в тім, що весь звиток, в яким містяться акти місії Мужилівського, сильно потерпів від вогкості і дуже погнів від лівої сторони; але московські стовбці принаймні мали з сеї сторони вільне місце (маргінес), так що властивий текст потерпів менше, письма ж Мужилівського писані на звичайних аркушах, ширших від стовбців (стовбці мають ширини 16 цм, а лист (піваркуша) записки Мужилівського 20 цм ширини, в довжину 30,5 цм, самий текст 16 цм ширини, а на 3 цм відлінований маргінес, довжина тексту 25 цм). Через се, вкладаючи їх в “столбець”, дяки його записку (як і інші його писання) зігнули збоку (до 14 цм), і таким чином ся (ліва) сторона тексту опинилася на краю стовбця, погнила і розсипалася в деяких місцях страшенно (аркуш, крім того, був зігнений впоперек, і в двох місцях погнів особливо сильно). Правдоподібно, тридцять літ тому, коли сей столбець розгортали для описі, ся записка була в кращому стані; але тоді не зроблено було нічого для можливого забезпечення сього “столбца” від дальшого знищення — не розгорнено, не вложено в палітурки, як потім стали робити, а звинуте знову; тим часом кожне розвивання такої паперової гнилини неминуче приносило з собою дальші утрати, бо при кожнім розгортанні, а навіть обертанні сього паперу відпадали шматочки на обгнилих його частях. Тепер, коли я звернув увагу управи архіву на потребу можливої консервації сього цінного “столбца”, правдоподібно буде зроблене дещо — його, мабуть, заклеють в кальку й вложать в палітурки; але найбільш зігнилі, вицвілі місця записки не можна було б читати під калькою, як я переконався, тому поспішив прочитати все, що ще можна було в тім стані, в яким я застав сю записку, а потім сфотографувати, — одним словом, зробити все можливе, щоб взяти від сеї записки все, що ще можна було взяти.

Такі особливі мої заходи коло неї виходили з оцінки її значіння. Я надаю вагу не тільки змістові записки як історичного документа, але і формі як пам’ятки до певної міри літературної. Коли відняти вступні титулатури і кінцеві звертання до московського правительства, себто рамці даної хвилі, ми

дістаємо заокруглений твір, котрому, я думаю, належить певне місце в старій українській історіографії, як короткій історії повстання Хмельницького і війни 1648 року, а з тим — і в старій українській літературі — хоч твір сей, писаний нашвидку, не дістав потрібної літературної політури, має різні стилістичні огріхи і просто помилки в писанні. При новій редакції, коли б автор призначив сю річ для літературного ужитку, він, певно, змінив би в ній не одно — але завсіди видно в ній і тепер певну літературність. Треба пам'ятати, що автор Силуян Мужилівський належав до сім'ї дуже близької до київських духовних учених кругів і був, без сумніву, чоловік освічений і літературно вишколений. Син Андрія Мужилівського, протопопа случького, чоловіка дуже видного в церковних кругах, — кандидата на київську митрополію по Йові Борецькім, Силуян М[ужилівський] через се саме мусив бути людиною вишколеною, "літератом", по тодішньому кажучи, обізнаним з церковними справами і відносинами. Тому на нього і впало доручення бути при патр[іарху] Паїсію: привезти його на Україну, і з України — на Москву, а при тім позондувати московське правительство щодо його відносин до українського повстання — перші звісні нам факти в недовгій, але визначній кар'єрі сього видного козацького дипломата, що закінчив своє життя в 1654 р. на високій позиції військового судді¹.

Хмельницький підняв своє повстання в хвилі досить тісного контакту Польщі і Москви на ґрунті спільної оборонної боротьби против Криму. Тому що татарська орда взяла участь в повстанні, польське правительство добачало тут *casus foederis* [тут: підставу для союзу] і сподівалося притягнути московські сили до операцій против повстання. Хмельницький тому і робив всякі заходи, висунув всякі привабні перспективи, щоб перетягти Москву на свій бік і забезпечити собі її нейтральність, а коли б удалося — то й активну поміч. Се до певної міри йому вдалося: московське правительство зісталось нейтральним; навіть польських утікачів, що спасалися від повстання, веліло воно своїм воеводам не перепускати через границю. Але з огляду на перспективу нової війни Хмельницькому хотілося активного московського виступу в українських інтересах, особливо против Литви, що виходила з своєї нейтральності, якої держалася в перших кампаніях. Се й було поручено Мужилівському в його місії до Москви — подвинути московське правительство до оружного виступлення на литовських границях, або хоч до дружної демонстрації, щоб зв'язати литовські сили.

Сю місію свою Мужилівський обставив дуже таємничо. Коли по приїзді його до Москви дяки в посольськiм приказі питали його звичайним порядком, чи має якісь поручення від гетьмана, Мужилівський спочатку від-

¹ Важніші факти його життя зібрав недавно В.Липинський — *Z dziejów Ukrainy*, с. 316—317.

рікся, потім признався, що має усне поручення від гетьмана, але може переказати його тільки особисто цареві, в присутності патр[іарха] Паісія. Даремно дяки виясняли йому, що така особиста передача цареві гетьманських поручень неможлива, — Мужилівський стояв на своїм, і нарешті з свого боку подав таку комбінацію: він на авдієнції, поздоровивши царя від гетьмана і передавши цареві в опіку патр[іарха] Паісія, порученого його охороні, заявить і про передане йому від гетьмана доручення і проситиме, щоб цар визначив когось до вислухання від нього тих поручених річей, а сам, списавши їх на письмі, положить під час авдієнції під ноги цареві. Ся записка, написана Мужилівським, була потім переслана до посольського приказу і переховалася в його актах.

Зміст її, одначе, не має в собі нічого особливо секретного, і стає навіть дивним, що Мужилівський таївся з такими досить начебто невинними дорученнями, як прислання оружноі помочі против Литви і Польщі. Насувається гадка — з огляду на те, що самому цареві безпосередньо своїх поручень переказати Мужилівському не удалося і прийшлося-таки відкривати їх боярам, чи не затаїв Мужилівський найбільш дражливого? Так, очевидно, думали й московські політики, тим більше, що патр[іарх] Паісій говорив більше, ніж Мужилівський: що Хмельницький хоче піддатися під царську руку. Нашвидку вислано до Хмельницького гінця Вас[илія] Михайлова — довідатися, чого хоче Хмельницький*. Але в своїм листі, відправленім з Михайловим (одержанім в Москві 3 марта), Хмельницький теж нічого більше не сказав. Згадував, що вже двічі — через посланців воеводи путивльського і воеводи сівського, які попадали в руки Хмельницького (посилані до Польщі з ріжними листами), — він переказував своє прохання до царя, щоб він “благословив військам своїм наступити на Лядську землю від Смоленська”, і тепер просить царя вислати своє військо на Польщу. Додав до сього бажання, щоб цар учинився їм государем і царем; але ніякого пояснення щодо способу такого переходу козацького війська чи України під царську руку не подав; тож і московським дипломатам прийшлося вернутися до переговорів з Мужилівським. Вони стали вияснити йому, що Москва через свою угоду з Польщею не може мішатися в боротьбу козаків з поляками. Мужилівський вияснював, що се можна б зробити через донських козаків як людей вільних; можна б також зробити се в укритій формі — ввести московське військо на козацьку територію, яка вже вийшла з власті Польщі і Литви: вона могла б перейти в підданство цареві і він посилав би туди військо як у свою землю; се не порушало б відносин до Польщі, а козаки мали б охорону свого тилу і могли б звернути всі сили на фронтіві операції против Польщі. Московських дипломатів, одначе, сей вихід не вдоволив. Він все-таки грозив розривом з Польщею, а Москва того не хотіла і найбільш корисним виходом вважала вибір царя королем

польським. Тому постановлено вислати разом з Мужилівським свого посла до Хмельницького для порозуміння в справі царської кандидатури на польське королівство, хоч вибори короля давно вже скінчилися і сеї справи зовсім уже не можна було порушати.

Така була місія Мужилівського; завдання її, розуміється, мусило відбитися на самім складі його записки. Се передусім треба сказати про те підчеркування релігійних мотивів війни, яке в ній бачимо: висування всього, що могло надати їй характер релігійної боротьби і на сім ґрунті, по старим традиціям, улегшити Москві розрив дипломатичних актів і вмішання в внутрішні справи Польщі. Поляки, по словам Мужилівського, поставили своїм завданням кінець кінцем “викорінити православну віру”, з тим заміром Потоцький рушив на Україну польські війська. Показав се вже при руйнуванні Корсуня, де поляки рубали священників, обдирали церкви, наругалися з православних святощів. Господь помішав польські замисли, щоб спасти православну віру, і вложив мисль реєстровцям не триматися взятої з них присяги; се був початок визволення українських православних. Цар, спочуваючи розмноженню і процвітанню православної віри, певно, забезпечить його далі своєю здоровою радою гетьманові й ратною поміччю. Зате його жде не тільки небесна нагорода, але й вірна служба Запорозького Війська, а з тим — розширення царської держави. Козацьке військо, дійшовши величезного розросту — до трьохсот тисяч — становить таку політичну силу, яка багато може зробити, маючи в додатку запевнену татарську поміч, і властиво не потребує чужої. Як виходило б з представлення річі, поданого Мужилівським, активний виступ Москви був би цінний українцям скоріш як прояв солідарності Москви — на ґрунті релігії з боротьбою України за свою православну віру.

Треба, одначе, сказати, що релігійні мотиви в повстанні підчеркувано не тільки на московську адресу, — хоч не так старанно, як для Москви. Вони служили одним з улюблених методів оправдання сього повстання, і взагалі освітлення, яке дає Мужилівський Хмельниччині, тим власне й цінне, що віддає нам погляди і гадки тої старшинської верстви, що стояла на чолі українського політичного життя. Правда, він робить се не дуже яскраво, не надто виразисто, але все-таки досить виразно, і освітлення, дане ним в самий момент подій, варте всякої уваги дослідника — хоч би для того, щоб констатувати його згідність з мотивуванням в різних заявах Хмельницького й інших вождів повстання — існування певного офіційного мотивування козацької політики. Він підчеркує, що нагінки против козаччини і Хмельницького, які перейшли потім в відкриту кампанію Потоцького, велися против волі короля. Хмельницький вів боротьбу з магнатами-кривдниками, з них на чоло виступає Потоцький в першій кампанії, Вишневецький в другій (третій — Конєцпольський, на котрого теж жалівся Хмель-

ницький, у Мужилівського зістається в тіні). Промовчано зазив до помочі татар — вони виступають самі: “прочувши про сю війну”, спочатку придивлялися їй як глядачі, потім пристали до козаків, “бачучи явну ласку Божу до них” (в таким представленні може певна дипломатичність супроти згаданого польсько-московського оборонного союзу). Підчеркуються зате заходи Хмельницького, щоб православні християни не потерпіли від татарського походу на Україну, і взагалі його неохота до розливання християнської крові. Се противставляється поведенню Вишневецького, що жидами піклувався, а православних немилосердно мучив, катував, побивав. Відновлення війни після білоцерківського антракту представляється вимушеним — се була така ж самооборона з боку Хмельницького, як і початок повстання: ворожими вчинками Вишневецького Хмельницький був примушений наново розпочати воєнну акцію, як нагінка Потоцького викликала його воєнні кроки в першій кампанії. Замирення з кінцем 1648 р. було зроблене з огляду на прохання нового короля, що обіцяв потвердити за козаками всі землі, ними завойовані, і бути “королем руським”; військо козацьке не прийняло на себе ніяких зобов’язань, воно нічим не зв’язане — так потім заявив і Хмельницький Унковському. Воно чекає, як поведе себе польське правительство і чи сповнить король свою обіцянку бути “королем руським”.

Се дуже інтересний постулат, на жаль, висловлений дуже коротко, хоч і підчеркнений дуже сильно (повторений двічі). Він стоїть в очевиднім зв’язку з легітимістською легендою, що була пущена вже в перших початках агітації і представляла короля Володислава [IV] спеціальним протектором Русі-України (“извѣстнѣмъ русскимъ патриотомъ”, кажучи словами “Істории Русов”), що підіймав козаків до боротьби з лядським засиллям, кажучи теперішніми словами¹. І се дуже правдоподібно, що при замиренні з Польщею в падолисті 1648 р. була між козаччиною пущена подібна ж легітимістська легенда, яка переносила на Яна Казимира легенду Володиславову і казала від нього чекати якихось спеціальних проявів його прихильності і опіки українським інтересам. Як собі представляв лінію такого “руського короля” в позиції Яна Казимира Мужилівський, він не пояснив, і дуже можливо, що ясно виробленої програми такої королівської діяльності і не було ще, але клич був даний — дуже далекосяглий.

До фактичної сторони повстання записка Мужилівського дає небагато фактів, не звісних з інших джерел. З особливою увагою спиняється вона на розвої повстання в Лівобічній Україні (“на сій стороні”), в сусідстві з московською границею, — може, власне на те, щоб демонструвати перед московським правительством силу і вагу повстання. Велику вагу для історії полкового устрою має вичислення лівобічних полковників в другій кампанії —

¹ Про неї ширше буде мова в 8 главі VIII тому моєї “Історії України-Руси”.

полк Борзенський, полк Іченський, полк Прилуцький і полк Миргородський ходили з гетьманом на Волинь, полк Ніжинський — під Кодак, і разом ліво-бічне військо Мужилівський рахує на 80 тисяч.

Єсть кілька цінних подробиць і в історії волинської кампанії Хмельницького. Загалом же беручи, вага записки Мужилівського полягає в тому, що він своїм голосом, як близький сучасник, підтверджує звістки, знані досі з жерел пізніших або менше авторитетних. Його оповідання далеко докладніше і просторіше, ніж оповідання Львівської літописі, теж більше-менше сучасне*. З другого боку, хоч значно коротша, випереджує записка Мужилівського на цілу чверть століття оповідання Самовидця. В сім вага її як історичного джерела в історії Хмельниччини.

Записка Мужилівського

Б. м. вел. государю і т.д.¹ Богдан Хмельницький гетман з асаулами, полковниками, сотниками и всею черню войска Запорозкого пры отданым чолобитным уклоне през Солуяна Андреевича Мужиловского присланим козаком от войска Запорозкого при светейшом отцу кир. Паисию патріарси святого града Иерусалима, Сирии, Аравии, обои пол Иордана и всея Палестины мову собѣ от войска Запорозкого злеценую его царскому величеству обявляем тыми словы.

[Война тая] которая се възчала межы козаками войска Запорозкого з Лехами [не откуда инуды, одно] не могучы козаки войска Запорозкого бѣд утрапе[ня и утисков² от] Ляхов козаком выражоных терпѣти, на Запороже его мсть [пан Богдан Хмельницький] з никоторым товариством своим увошол был, и там Ляхи [чинячи на здорове] его мсти пана Богдана Хмельницкого розные ему пакостѣ [и товариству его] выражали: в домах их маетност(ь) всю побрали, жоны, дѣти [мучили, а на] остаток вѣру хрестиянскую православную мечом выкоре[няли. Ту] собѣ предсе взятую мысль Миколай Потоцкій гетман великий ко[ронный собра]вши войско квартаное, мимо волю святое памяти его мсти короля [Владислава] до Черкас прибегнуль. В Черкасах вобравши козаков реестровых (войска Запорозкого) присегать перед собою, же его не зрадят, казал. Которых, кгда при[сегнули, чолна]ми на Запороже, абы теперешнего пана Богдана Хмельницкого, — придавши [им за старшого] Шемберка комисара, — поймали, выправил.

¹Титул пропускаємо. В рівних скобках даємо те, чого вже нема в оригіналі (відпало) — реставруємо з перекладу; в круглих те, що доповняється з скорочень. Справляємо інтерпункцію і великі літери; е і є, уживані в оригіналі всуміш, ставили відповідно до теперішнього уживання.

² В перекладі: утинковъ.

Гдь всемогущый змило[вал ся] над народом, яко некгды над людом своим израилским въ Єгипте в неволи будущими, абы имя Бога живаго хвалено зоставало, — рувным способом и тепер Гдь всемогущый в Троицы Светой единый, абы вѣра православная хрестиянская не упадала и овшем въ преподобных своих розшырала ся, межы тыми, которые присегали Потоцкому козаки Богъ всемогущый замысл их помешал. Абовѣм комысара и иных пулковников межы собою сами здрайцов а прихилных Ляхом козаков позабияли.

Гетман зас(ь) Потоцкий сына своего полем з выбранным людом килка тысяч на знесене его млсти пана Богдана Хмелницкого и войска его послал. Тоє войско, которое было з ком[ысаром до его млти] пана Богдана Хмелницкого передавшы се, напротив сынови Потоцкого [пошли, к]оторого в диких полях осадили. Татарове учувшы о той войнѣ, з боку гледали, ко(то)рому¹ нога послизнет ся. И кгда добывали сына Потоцкого в полю диком през три недели, за помочю Божыєю табор розорвали. Где Татарове видечы явную ласку Божыєю, яко воин воинови помо(гли). Сына Потоцкого ранного поймали, на Запороже послали, где и умер. А сами з ордою знявшы се, каждый по себе своим кошом до табору Николая Потоцкаго гетмана коронного, с которым были гетманъ полней, каштелян черниговский, обозний коронний Казановский, пан Сенявский и иных панов не мало, тягнули.

Доведавшы се о знесеню сына своего Потоцкий, и о том же пан Богдан Хмелницкий з войском немалым идет, гуршыє укрывжения народови хрестиянскому чынити казал: жоны и дети козацкие стинано, маєтностѣ ихъ в лупѣ пущено, на остаток мисто Корсун украинное з церквями спалили, церковный апарати, сосуды, срибро побрали, полупили, агнѣацы Божые, тѣло Христово на землю роскидали, священников постинали, позабияли, тую прычыну даючы, же од ваших Руси здрада вщынает с[я]. За которые недобрые пост[упки] Потоцкого Богъ зкарал, а его самого, воеводу черни[говского] Калиновского и каштеляна чер[ниговского] Одрыволского и иных панов в неволю та та[тарскую] подал, а иных под меч его млти] пана Богдана Хмелницкого и войска его пустил.

Кгда [тая война взчалася на той сторо]не Днепра, княз Вишневецкий на ской стороне [Днепра не толко в маєтностях своих], але и по чужих незносные кривды хрести[яном] чинил. Обавляючи ся войска Запо]розкого людей през Нижын з войском ку Черниго[ву] шол, через Десну в Чернигове пере]вюз ся, у Лоеве че(ре)з Днипръ до Брагиня, з Бра[гиня] под Чернобыль через Припеть и] под Котелню пришол, табором стал, куда колвек

¹ Написано: корому, і в перекал[аді]: болному, але х пишеться інакше, і се очевидно: которому.

и [шол¹ кривду чинил². Єго мль] Богдан Хмелницкий гетман войска Запорозкого любо бы[л орду на пострах Ляхом] и Жыдом за Бѣлую Церков и за Паволоч пустил, ед[нак росписал до православных хрис]тиян листы, абы вѣдаючи орду вси до [мѣст збегали. Вишневецкий як] кривды чинил, горшыє чинити хрестияном не пер[есть, з шляхтою воеводства] киевского зносячы ся, противно козакам армує[т ся, Жыдов з собою берет], а хрестиян в мѣстах стинает. До Немирова з войск[ом своим шол и] там священников побравши на пал(ь) повбиял, людямногѣ [кривды дочинил], позабиял, маетности их побрал. Который плач хрестиян убо[гих и невинное] розляне крови небеса проникали и до войска Запорозкого донесло[сь]. Кривоноса послал полковника з пулком его, Кгиру белоцерковского пулковника, обоє [его] догнавши осадили, а сам з войском з арматою, не хотечы крови хрестиянское проливати, помалу тягнул под Паволоч.

В тум о смерти королевской довидало се войско Запорозкое, под которое безкоролеве Вишневецкий що хотил то робил, а посполство дочувшы ся, же короля в земли немаш, в козацтво все обернуло се, так на сую сторону я(к) и на туй Днепра. Панов своих, которые не повтекали, Ляхов, Жыдов, ксендзов позабияли, [костелы] попустошили, замков, в которых Ляхи и Жиды позапирали се, подобывали [³: по З]аднипровю по всей Вишневе(т)щине, и замки королевские — першый гомелский за[мок, другой стародуб]ский, третий новгородский, четвертый черниговский, лоевский, [любецкий, брагинский, о]стрицкий, по части и литовским зостало се. У во всех тых Ляхов [и Жидов позабияли, ск]арбы и достатки побрали. Которого вуйска зобрало се [по Заднепру]⁴ семьдесят тысяч; полковник борзенский, полковник иченский, [полковник прилуцкий], полковник миргородский зо всим войском своим пошли за его мль [паном гетманом под Паволоч], а полкови нижынскому казал его мль пан гетман пойти [под Кодак замок⁵ лядкий], в котором гарматы было много и люду служивого пя(ть)[сот немцов, и тые] люде лядские выступили за пристем пулку нѣжинского.

А его [мль пан гетман] з войском зкупившыся за Кривоносом и за Гирею, которые то [два полка замк]ов добываючы шли под Константинов за Вишневецким — Кривонос [и Гиря под Констен]тиновом з Вишневецким зтершы ся, давали знать его мль пана гет[манови, абы до них поспѣ]шал. Которым на помоч полк чыгиринский послал, а сам на Скар-

¹ Переклад: и куды нибудь шол вездѣ.

² Судячи по місцю, текст тут мусив містити ще якесь слово.

³ Тут вирвано невелике слово, менше, ніж те, що в перекладі: а именно.

⁴ В перекладі: по за Днѣпру.

⁵ В пер[екладі] як у інших місцях: городь.

жын[ском полѣ та]бором станул. З Скаржынского поля до Паплинец помкнув ся, з Па[плинец мен]е Солюяна Аньдриевича Мужиловского на жадане господара волос[кого листовно]е до светийшого отца патрарха иерусалимского, придавшы мнѣ то[вариша Ми]хайла Крису послал; а сам до Пилявец мил был помкнути ся. Вишневец[кий] под Константиновом стершы ся с тыми пулками, возы свои выправившы пе[ред со]бою уте(кл)о под Глиняны недалеко Львова, где войско лядское збирало се, кото[рого бы]ло сто двадца(ть) тысяч, и с тым войском знявшы се под Пилявци до табору козац[кого] з арматою, сто дѣлъ маючыми пришли. Несподеваная орда билгородская [при]шла, и Гдѣ всемогущий знести Ляхов козаком помо(гл): одних под Пилявцами в ре[цѣ]х потопили, других в Костантинове побили и потопили, а за третями гнали. [И] в том Тугай бей с царем кримским и, братом его, с которымъ люду было булши ниж[ли с]то тысяч пришли. А тую орду бегогородскую з добычу до домов их одправило [в]ойско Запорозкое, а с царем татарским йшли аж подо Л[ь]вов, з под которого Татарове [р]оспустили свои загоны под Краков, под Люблин и аж за Вислою были. Л(ь)вовъ мѣсто поддалось, Жыды и Ляхи окупили се. Той скарб Татаром отдали, [а с]ам его млтѣ пан гетман до Замостя пошел, где Ляхов было не мало замкнуло [ся], которые видячи свой упадок также окупили ся.

[Л]яхи чы згодне чы не згодне обрали собѣ короля Казимера, который некоронований писал лист до его млти пана гетмана и до всего войска Запорозского просечы Богом [живым], абы уже болшѣ не воевали, обезуючы се быти руским [королем и що през ша]блю узяли, абы тоє мощно держали, обещаючы, що [тоє конечно потве]рдить. И так до масленых запуст примирили, а по [масленых запустах з н]ову воева[ть], кды не будет Казимер королем руским, [хочет войско Запороз]кое.

Любо Татаров спотребу свою на помоч собѣ [мает войско Запороз]кое, и самых зо триста тысячей ес(ть), бо воеводство киев[ское все, воеводство чер]ниговское, воеводство brasлавское, воеводство подолское, воеводство вольнское и в князтве Литовском в пове[те мозырском коза]ков много, еднак вашого царского величества яко пра[вославного царя и христо]любивого о помоч так през войско донское яко и през ин[шыє служивые люди прет]ивко Литвѣ пилене през пресветийшого отца патрарху [яко и через ме]не усердно молят. Не повѣрил се тоей тайны листу [его млтѣ п. гетман], но повѣрил светителеви и мнѣ вашему царскому величеству [о том дѣлѣ]¹ чолом би(ти), певным будучи и маючы в Богу надию, [що ваше величе]ство яко цар православный всея Руси благодаречы [Бога в Тройцѣ свет]ой единого, же вѣра хрестиянская православная мн[ожится,

¹ Так в перекладі.

з росширення] оной и звитезтва, котрым войско Запорозкое Бог о[бдаровал тишьтись] рачыш, и абы тая ж вѣра хрестиянская множила ся и хвала [Божая квитну]ла и церкви хрестиянские обновляли ся, здоровою радю [зносячы ся] з войском Запорозким през послы свои, помочю ратными людьми в[аше царское ве]личество схочеш быти. За що от Гда в Троицы Светой Єдиного г[ойную и стокро]тную заплату в небе одержати рачыш, а на сем свѣте от во[йска Запорозко]го вѣрное услужене в дѣле рыцарском за повелением ваш[ого царского] величества и розширене царства вашего царского величества х[рестиянского за вѣку] своего доглядитися рачыш. Чого мы вси хрестиян[е усердно желаєм, абы] геретикы и неприятели вѣры православной хре[стиянской были] покорены под нози вашего царского величества и гроб Б[ожий за самодержав]ства вашего царского величества з руки турецкой з патрия[рхами свобо]женный был, Ха Бга молим.

О отправу прудку и о вѣдомост певную чого се войско З[апорозкое от вашего] царского величества сподевати се маєт, вашему царско[му величеству] низко челом бую.

ского государства в XVII в.: очерк из истории обороны южной окраины Московского государства. — М., 1916; *Загоровский В.П.* Белгородская черта. — Воронеж, 1969; *Він же.* Изюмская черта. — Воронеж, 1980.

М.К.

Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. // Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 29–39.

с. 376 ...заслуженого архівіста Мик[оли] Мик[олайовича] Оглобіна... — історик, археограф, архівіст (1852–1906). Працював у Московському архіві Міністерства юстиції, співробітник “Киевской старины”, “Чтений в Историческом обществе Нестора Летописца”. М.Грушевський у свої студентські роки особисто познайомився з Миколою Оглобліним, коли він був у Києві протоієреєм Софійського собору. Згодом Оглоблін переїхав до Москви, працюючи в Московському архіві Міністерства юстиції. Оглоблін допомагав молодому Грушевському в пошуку та копіюванні архівних джерел, познайомив його з окремими московськими істориками (*Гирич І., Ульяновський В.* Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Духовна Україна / Зб. творів. — К., 1994. — С. 525–526).

...Ол[ександр] Востоков познайомив тоді наукові крути з семи актами в статті своїй “Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой”, надрукованій в “Киев[ской] старине” 1887 р. в кн. VIII — див.: *Востоков А.А.* Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // *Киевская старина.* — К., 1887. — № 8. — С. 714–744. Окрім цієї розвідки та публікації Грушевського про особу Силуяна Мужилівського та його кар’єру у Війську Запорізькому писав: *Мицик Ю.А.* Мужилівський Силуян // Полководці Війська Запорізького: історичні портрети. — К., 1998. — С. 221–226.

с. 379 Нашвидку вислано до Хмельницького гінця Вас[илія] Михайлова — довідатися, чого хоче Хмельницький — Василій Михайлов відбув в Україну після 6 лютого 1649 р. У відповідь на посольство Богдан Хмельницький написав листа, датованого 18 лютим того ж року, з переконанням боротися з поляками до останку (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.; Відень, 1922. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 150).

с. 382 Його оповідання далеко докладніше і просторіше, ніж оповідання Львівської літописі, теж більше-менше сучасне — оповідання Львівської літописі, авторство якої приписується Михайлу Гунашевському, закінчується описом Зборівського договору 1649 р. (див.: *Грушевський М.С.* О так называеомой Львовской летописи (1498–1649 гг.) и ее предполагаемом авторе // *Известия АН.* — М., 1931. — Сер. 7. — № 5. — С. 569–588).

М.К.

Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва.

Признання кирило-мефодіївців

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців // *Збірник пам’яті Тараса Шевченка* (1814–1914). — К., 1915. — С. 99–256 (також окремою відбиткою: К., 1915. — 156 с.). Фрагмент автографа передмови зберігається у: Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України. — Ф. 1, спр. 39096, арк. 3.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)